

ISTEN CSALÁDTERÁPIÁJA – AZ ELUTASÍTOTTSÁG PROBLÉMÁJA JÁKÓB FIAINAK ÉLETÉBEN

RUFF TIBOR

Talán különösnek vagy túl profánnak tűnhet az alcímbe jelzett megközelítés, amely által a Szentírás szereplőit, mi több, kiemelten fontos személyiségeit történetük alapján pszichológiai elemzés tárgyává tesszük.¹ Azonban – Rabbi Jismaél szavaival szólva – „a Tóra emberi nyelven beszél”. Szereplői hús-vér emberek, sorsuk igazi emberi sors, történeteik éppen ezért hordozhatnak igaz üzeneteket, életre oktató tanításokat, példákat. Véleményem szerint érdemes közelebbről tanulmányozni életüket, hogy ebből is tanuljunk. Ennek során a Tanakh „közeli olvasatából” indulok ki, vagyis nem a későbbi kommentárok, regények (pl. THOMAS MANN) stb. szemszögéből, hanem magának a Bibliának a leírásából, önértelmezéséből. A mai gondolkodásmód számára talán különös az Írás felfogása, amikor magától értetődően Isten gyakori beavatkozását látja egy család életének részletkérdéseibe, gyerekek születésének a konkrét irányításába – de mit tegyünk, ez a Tanakh megközelítésmódja, így én ebben most nem napjaink világnézetét, vagy a modern tudományos elméleteket, hanem a szent szöveget fogom követni. A héber nevek átírásában egységesen az IMIT-fordítást követtem.

Dolgozatomban a házastársi, illetve szülői elutasítás és ennek következményei problematikájának egyes összetevőit szeretném elemezni Jákób tizenkét fiának példáján. A Tanakhot olvasva figyeltem fel erre a jelenségre, amely azután mélyebb kutatásra és gondolkodásra indított. Miután Lában csalárd módon hozzáadja Jákóbbhoz Léát, majd később Ráchélt is,² a következő helyzet állt elő: „És bement Ráchélhez is és szerette is Ráchélt jobban mint Léát (...) Láta pedig az Örökkévaló, hogy gyűlölve van Léa, és megnyitotta méhét; Ráchél pedig magtalan volt”.³ Itt világosan mondja a Tóra, hogy Léa gyűlölt, megvetett volt, legalábbis Jákób életének ebben az időszakában. Az is kiderül a mondatból, hogy az Örökkévaló személyesen beavatkozott ebbe a szituációba, mégpedig Léa pártján: azért adott először neki gyermekeket, hogy megvetett státuszából kiségitse.

Jóval később pedig, amikor József már Egyiptom ura, és fiai könyörögnek Jákóbnak, hogy engedje le velük Benjámint Egyiptomba, hogy gabonát vehessenek, Jákób így felel: „*Ti tudjátok, hogy kettőt szült nekem feleségem; és elment tőlem az egyik és azt mondtam: bizony széttépték, és nem láttam őt mindeddig. Ha elviszitek ezt is szinem elöl és őt baleset éri, akkor leszállítjátok ősz fejemet szerencsétlenségben a sírba*”.⁴ Jákób fogalmazásmódja ebben a mondatban, ha nem is mondja ki nyíltan, mint ha arra utalna, hogy „igazi” feleségének Ráchélt tartja, aki csak két gyermeket szült neki, s ez a kettő sokkal értékesebb számára, mint a Léától, illetve a szolgálólányoktól születettek. Ezt alátámasztja az a megkülönböztetett bánásmód is, melyben Józsefet és Benjámint részesítette.

¹ Ugyanakkor a kutatás mégsem teljesen előzmények nélküli: lásd pl. Meier 1992; Kaplan 1998; Birnbaum 2005.

² A házasságkötéskor követett szokás jól ismert az ókori közel-keleti forrásanyagban, lásd pl. Morrison 1983.

³ 1Móz 29:30–31. Jákób Ráchél iránti szerelméről lásd Goldfarb 1976.

⁴ 1Móz 44:27–29.

Azt is láthatjuk a későbbiekben, hogy míg Ráchél két fiának későbbi életében nem jelentkeztek súlyos erkölcsi és családi válságok, addig a Léától született fiak legtöbbször ment ilyen problémákon. Gondoljunk az elsőszülött Reubén vérfertőzésére; Simeón és Lévi tömeggyilkosságára Sechemben; Jehúda esetére Thámárral, azaz a prostitúcióval; arra, hogy idegen isteneket rejtettek maguknál; valamint arra, hogy mind a tízen részt vettek József megölésének majd eladásának megtervezésében és kivitelezésében. Anélkül, hogy szentségtörést követnénk el, kijelenthetjük, hogy Jákób családjának élete egyáltalán nem volt kiegyensúlyozottnak és békésnek mondható, s a család belső viszonyai csak Egyiptomba költözésük után konszolidálódtak véglegesen, amikor József „meglett”, meg is bocsátott, kibékültek egymással, és a tíz „renitens” fiú felülvizsgálta korábbi magatartását.

Anélkül, hogy bármiféle erkölcsi értékítéletet mondanánk is bárkiről – hiszen nem ez a célunk, hanem pszichológiai természetű elemzés –, vegyük részletesebben is nagyító alá Jákób családjának ezt a – nem könnyű – belső problémáját, és az Örökkévaló erre adott válaszait. Először is néhány pontban foglaljuk össze a kiinduló helyzetet, és annak tanulságait.

1. Jákób házassága Léával nem szerelmi házasság volt, hanem Lábán csalásán alapult. Mai, modern eszünkkel nézve megdöbbentő, hogy ennek ellenére fel sem merült senkiben, hogy – a megtörtént szexuális egyesülés után – érvényteleníteni lehetne! A válás alternatíváját sem Jákób, sem a szent Narrátor (Mózes, illetve végső soron az Örökkévaló), sem Ráchél, sem más még csak fel sem veti sehol a Tanakhban! Mi több, a későbbi szerzők Jákób családjára, két feleségére példaként és áldásként hivatkoznak: *„Tegye az Örökkévaló az asszonyt, aki bemegey a házadba olyanná, mint Ráchél és Léa, akik fölépítették ketten Izraél házat...”*⁵ annak ellenére, hogy a Szinájon adatott törvény Jákób után – talán éppen az ő példáján okulva – már ekként rendelkezett: *„Nőt a nővérehez hozzá el ne végy, vetélkedést gerjesztve, fölfedvén szemérmét ő mellette az életében”*.⁶

Minden korban, így ma is óriási kérdés a pasztorálpszichológiában és az egyetemes emberi életben egyaránt, hogy a szerelmi házasságot preferáljuk-e a tanácsadásban, vagy más típusút. A zsidóság, sőt a kereszténység történelmében egyaránt láthatjuk, hogy volt idő, amikor a szerelmi házasság alternatívája fel sem merült. Az ókorban és a középkorban „a zsidó családot a pár logikus képviselőinek tartott emberek, azaz a szülők, ha ők már nem éltek, a rokonok vagy a nyilvánosan kinevezett gyámok megegyezése hozta létre. (...) Általában az ifjú párnak semmiféle beleszólása nem volt ezekben a feltételekbe. (...) Azért ellenőrizték ilyen hatalmas mértékben a szülők a házasság létrejöttét, mert az érintett feleket fiatal, tapasztalatlan gyermekeknek tartották, akik nem tudják, mit akarnak. (...) A szépségre és a jó megjelenésre is odafigyeltek, de ezek a tulajdonságok nem kaptak akkora hangsúlyt, mint a házasságot a szabad választásra alapozó társadalmakban. (...) *Olyan szempontokat, mint hogy összeillenek-e a házasulandó felek, egyáltalán nem is vettek figyelembe, a romantikus vonzalomról már nem is beszélve. (...) A szerelmet sohasem tartották a házasság szükséges feltételének. (...) Végezetül azt szinte magától értetődőnek tekintették, hogy a pár lemond a szerelmi házasságról, ha a szülők ellenzik azt*”⁷ A szerelmespárok által esetleg titokban megkötött házasságokat általában érvénytelenítették, „egyetlen *háláhá*-tudós sem javasolta sohasem, hogy ismerjék és fogadják el az ilyen házasságot. (...) Mindig is elfogadott tény volt, hogy egyes házasságok működnek, mások viszont nem. Azt azonban *nem feltételezték az akkori zsidók, hogy a házasság előtt kialakult vonzalom*

⁵ Ruth 4:11.

⁶ 3Móz 18:18.

⁷ Katz 2005, 206–210. Kiemelések tőlem, R. T.

vagy szerelem bármilyen módon garantálná a kapcsolat későbbi sikerét”.⁸ Csak a haszkálá, MOSES MENDELSSOHN idejétől változott meg ez e gondolkodás, és vált a romantikus szerelem a házasság alapjának tekintett értéké.⁹

Természetesen ez a dolgot nem vállalkozhat arra, hogy az évezredek kérdésében döntőbíró legyen. Annyit megjegyezhetünk, hogy éppúgy találunk romantikus szerelemre épülő házasságokat, amelyek később tönkrementek, mint olyan nem szerelmi házasságokat, amelyek megmaradtak, és jól működtek. De ugyanezt elmondhatjuk fordítva is, úgy tűnik tehát, hogy a jó házasság alapkövét, kulcsát nem itt, nem ebben a kérdésben kell keresnünk. Annyit talán mondhatunk, hogy a legjobb valószínűleg, ha mind a „kétoldali”, romantikus szerelem, mint a megfelelő bölcsesség és jó anyagi-lelki-társadalmi körülmények adottak a házassághoz; valamint fontos – talán a legfontosabb – az olyan nevelés és családi háttér, amely a fiatalokat egészséges konfliktuskezelésre és problémamegoldásra szocializálja a házasságban. Azonban azt is hozzátehetjük: ahhoz, hogy ezek a feltételek az emberek túlnyomó többségénél mind adottak legyenek, még el kell jönnie a Messiásnak – az emberiség mai állapota ugyanis nem ebbe az irányba mutat.

Visszatérve az ősi történethez, még annyit érdemes ezzel kapcsolatban megjegyeznünk, hogy a Tanakh végül is – isteni bölcsességében – sehol sem foglal állást a szerelmi, sem pedig a nem szerelmi házasság mellett. Ez is arra utal, hogy gondolkodásmódja nem ebből a szemszögből közelíti meg a sikeres házasság kérdését. Mindenesetre szögezzük le: nagyon figyelemre méltó és elgondolkodtató, hogy a történet egyetlen szereplőjében sem merült fel Jákób és Léa válásának alternatívája.

2. A következő, amit kiindulásképpen rögzítenünk kell, hogy Jákób nem viszonyult egyenlően két feleségéhez: Ráchélt – akibe, mint tudjuk, nagyon szerelmes volt „első pillanattól” – erőteljesen megkülönböztette Léától, aki „gyűlölve volt” (*sz’núá*). Ezt nem értékítéletként kell megfogalmaznunk, csak tényként. Mit is kellett volna másképp tennie? Uralkodni az érzelmein, és egyformán kezelni azokat, akik felé nem egyformán érzett? Vajon meg lehet ezt egyáltalán csinálni? Vajon őszinte magatartás lett volna ez? Vagy mégis ez lett volna a kötelessége? Ezek a kérdések, amiket (empátiánkat használva és fejlesztve, hogy igazán megértsük „belülről” Jákóbot) fel kell tennünk – de amelyeket most nem kell megválaszolnunk.

3. Bizonyosan kijelenthető ugyanakkor az is, hogy az Örökkévaló szükségesnek érezte belépni a szituációba, és Ő Léa pártjára állt, mint a Tanakhból látjuk. Ezzel egyúttal tanít is bennünket: Ő ezt a – nem szerelmi, hanem csalással létrejött – házasságot legitimnek tekintette, és beavatkozásával igyekezett a családon belül a gyűlölt, a megvetett mellé állni – ez méltó Istenhez –, státuszán emelni, mintegy „érzelmi egyenrangúságot” létrehozni. Ennek érdekében Ráchél méhét „bezárta”, ami később erős feszültséghez vezetett a „szerelmespár”, Jákób és Ráchel között, miközben az első négy gyermeket Léa szülte meg. Figyeljük meg, hogy mennyire lényegbevágó volt mindez a család életében: mind a négy gyermek Léa megvetettségéből való kiszabadulásának stádiumairól kapta a nevét! Reubén (a *ráá* = látni és a *bén* = fiú szóból): „Bizony látta az Örökkévaló nyomorúságomat, bizony most szeretni fog a férjem”.¹⁰ Simeón (a *sámá* = hallani szóból): „Bizony meghallotta az Örökkévaló, hogy gyűlölve vagyok s adta nekem ezt is”.¹¹ Lévi (a *lává* = ragaszkodni, összekapcsolódni szóból):

⁸ Katz 2005, 212. Kiemelések tőlem, R. T.

⁹ Mendelsohn ehhez saját gyakorlatából: Fromet Guggenheimmel kötött házasságából vette a példát. Jegyesehez majd feleségéhez írt – és később kiadott – leveleiben kritizálta a zsidóság „ortodox” házasodási gyakorlatát. Ugyanezt tette a *haszkálá* programadó írásában is: *Phädon oder über die Unsterblichkeit der Seele* (1767).

¹⁰ 1Móz 29:32.

¹¹ 1Móz 29:33.

„Most ez ízben hozzám lesz csatolva a férjem, mert szültem neki három fiút”.¹² Jehúdá (a *jádá* = dicsérni, magasztalni gyökből): „Ez ízben hálát adok az Örökkévalónak”.¹³

Léa négy fiának születése után a történet így folytatódik: „És látta Ráchél, hogy ő nem szült Jákóbnak, s irigykedett Ráchél a nővére...”,¹⁴ majd pedig: „És fölgerjedt Jákób haragja Ráchél ellen...”¹⁵ Némi humorral tehát azt mondhatnánk, hogy az egyáltalán nem hollywoodi eszményeket követő Örökkévaló jóindulatú beavatkozása nyomán a „turbékoló szerelmespár” kapcsolata kissé megterhelődött – a feleségek egyenlőségének jegyében.

Ezután a szolgálóktól – továbbra is a versengés légkörében – születő gyermekek ismét mindig a verseny aktuális állása szerint kapják neveiket. Köztük – a mi szempontunkból – különösen figyelemre méltó Áser, aki nevét (boldogság) Léa e mondatának kíséretében kapja: „*Boldogságom ez, mert boldognak mondanak engem a leányok*”.¹⁶ Csodálatos mondat ez egy férje megvetésétől szenvedő feleség szájából! Léa tehát ekkor már boldog nőnek érezte magát Isten beavatkozása nyomán, ami az ő helyzetében gyakorlatilag csodának mondható! Ha némi empátiával beleéljük magunkat egy férje által érzelmileg mellőzött nő helyzetébe – aki ráadásul nem vigasztalódik egy szeretővel, mint manapság szokás –, vagy találokztunk már ilyennel, akkor tudjuk, hogy semmi sem áll távolabb ettől az állapottól, mint a boldogság. Az Örökkévaló azonban fantasztikus érzékkel vezette ki Léát ebből a megoldhatatlannak tűnő érzelmi problémából. Áser születése után Ráchél már azzal vádolja Léát, hogy „*elvette a férjét*”.¹⁷ Ez nyilvánvalóan utal arra, hogy Jákób viselkedése pozitívan változott Léa irányában. Ezek után ráadásul Léa ismét szülni kezdett, és további két fiút és egy lányt szült még Jákóbnak. Helyzete végleg stabilizálódott.

És csak ezek után olvassuk, hogy „*megemlékezett Isten Ráchélről, hallgatott rá Isten és megnyitotta méhét, viselős lett, szült fiút...*”.¹⁸ József után még egy fiút, Benjámint szülte, akinek születésekor azonban fiatalon meghalt. Egyes kommentátorok szerint korai halála kapcsolatba hozható azzal az esettel, amikor ellopta Lábán házi bálványait. Jákób ugyanis akkor a dühöngve megérkező Lábánnak – nem tudva, hogy isteneit Ráchél tulajdonította el és rejtegeti – azt mondta: „*Akinél megtalálad isteneidet, az ne maradjon életben*”¹⁹ – akaratlanul is átkot mondva ki szerelmére, amely – legalábbis e kommentátorok szerint – beteljesedett.²⁰ Az idegen istenek rejtegetésének problémája aztán később is megjelent a családban: a sechemi vérfürdő után menekülő családnak mondja Jákób: „*Távolítsátok el az idegen isteneiket, melyek közepettetek vannak, tisztálkodjatok és váltsátok ruháitokat, (...) És átadták Jákóbnak mind az idegen isteneiket, melyek kezükben voltak és a gyűrűket, melyek füleikben voltak; és elrejtette azokat Jákób a tölgyfa alatt, mely Sechemnél volt*”.²¹ Elképzelhető, hogy ezt a rossz szokást Ráchel honosította meg a családban. Léáról semmi ilyen etikailag problematikus dolgot nem olvasunk. A „szép alakú és szép ábrázatú”, szeretett Ráchél bizony kissé „nehezebb természetűnek” tűnik mindezekből a történetekből, mint a kevésbé mutatós Léa. „A szerelem vak” – mondja erre a mai közmondás.

¹² 1Móz 29:34.

¹³ 1Móz 29:35.

¹⁴ 1Móz 30:1.

¹⁵ 1Móz 30:2.

¹⁶ 1Móz 30:13.

¹⁷ 1Móz 30:15.

¹⁸ 1Móz 30:22.

¹⁹ 1Móz 31:32. A házibálványok ellopásának jogi hátterét alaposan feltárta már a kutatás: Greenberg 1962.

²⁰ A kommentátorok megjegyzéseit összegyűjtötte Hepner 2002.

²¹ 1Móz 35:2.4.

Ami a feleségek helyzetét illeti, az tehát rendeződött az Örökkévaló beavatkozása nyomán. Gyermekeik sorsa azonban látványos különbséget mutat. Míg a Léától és a szolgálóktól származók lelki-erkölcsileg rendkívül szélsőséges, bűnöktől nem mentes, hanyattatott sorsot mondhatnak magukénak, addig a Ráchéltól születettek – apjuk nyilvánvalóan megkülönböztetett bánásmódja következtében –, ha külső körülményeikben nem is menekültek meg a súlyos megpróbáltatásoktól, lelki és erkölcsi életükben sokkal kiegyensúlyozottabbak, tisztábbak, igazabbak, integránsabb személyiségek maradtak.

Itt szeretném megfogalmazni dolgozatom legfőbb állítását: a tizenkét fiú között fennálló látványos különbség Jákób Léával szembeni érzelmi elutasításában gyökerezik, amely – miközben Isten beavatkozása fokozatosan helyreállította az alapproblémát – mintegy átsugárzott, átöröklődött a következő nemzedékre.

Mint egy fentebb idézett mondatból láthattuk, Jákób még idős korában is tett olyan megjegyzést, ráadásul éppen az érintett fiak jelenlétében, hogy „*kettőt szült nekem feleségem*”, mintegy implicite szinte kitagadva Leát és a tőle születetteket a családjából. Természetesen ezt a mondatot egy igen negatív, haragos érzelmi állapotában mondta, és egyébként nyilván ő maga sem gondolta komolyan, mégis felvillantott egy olyan érzelmi tartalmat, amelytől a tíz fiú, ha csak tudat alatt is, de komolyan szenvedhetett kora gyermekkorától. Jákóbot ebben az időben Ráchel halála, József elvesztése, fiának erkölcsi állapota miatt már-már depressziós hangulat jellemezte: „*És megszagatta Jákób a ruháit, zsákot tett derekára, és gyászolt fiáért sok ideig. És fölkeltek mind a fiai és mind a leányai, hogy megvigasztalják, de ő vonakodott vigasztalódni és mondta: Bizony leszállok fiamhoz gyászolva a sírba*”.²² Ne felejtjük azt sem, hogy ha egy családban súlyos hazugságban tartják egymást a családtagok – ti. a tíz fiú rendkívül kegyetlen módon évekig abban a tudatban hagyta apját, hogy József halott, s jöllehet valamennyien tudták, hogy nem az, még akkor sem mondták el neki, hogy él, amikor látták, hogy emiatt tartós depresszió kínozza²³ –, az ilyen őszintétlen légkör abban az esetben is depressziót okoz, ha a becsapott nem jön rá a hazugságra, mivel az egészséges érzelmeket az ilyen viszony lehetetlenné teszi, és a becsapott tudat alatt érzi, hogy semmi sincs a helyén. Ha a házasságban jelen van a harag és megvetés, ha a szülő depressziós – ilyenkor hajlamos elutasítóan bánni gyermekével – „a sérülékenység ilyen ciklusai a kapcsolatokon belül generációkon is átívelnek”. És: „a gyerekek nagyobb valószínűséggel lesznek depressziósok, ha olyan családban nőnek fel, ahol van egy depressziós szülő”.²⁴

Tekintsük át most röviden a gyermekek sorsát.

1. Reubén az elsőszülött, Léa fia, elérve a felnőttkort szexuális kapcsolatot létesített apja ágyasával, féltestvéreinek anyjával. Ez a Tóra szerint nagyon súlyos vérfertőzés, halálos bűn – de még a pogány társadalmak erkölcsiségébe sem fér bele az ilyesmi.²⁵ Valószínűsíthető, hogy ő is részes volt az idegen istenek birtoklásában és rejtegetésében. Bűne következményei, annak kitudódása – maga Jákób is megtudta – ugyanakkor megtörtebbé, alázatosabbá, érzékenyebbé tette, ezért József megölésének tervezgetésekor már azon igyekezett, hogy megmentse őt, azaz, ha nem is nyíltan, de szembe helyezkedett a többi kilenc testvérrel, akik egyöntetűen a megölése mellett foglaltak állást. Eladásakor pedig nem is volt jelen. Ugyanakkor viszont végül részes volt a többiekkel együtt apja hazugságban tartásában. De később javára írható, hogy először ő ajánlja fel Jákóbnak, hogy amennyiben elen-

²² 1Móz 37:34-35.

²³ Jákób gyászáról lásd Friedman 2015.

²⁴ Oatley–Jenkins 2001, 362–365, 377.

²⁵ Vannak kutatók, akik ödipális komplexusra vezetik vissza ezt a cselekedetét: Kaplan 1998; Guedalia 2011.

gedi vele Benjámint Egyiptomba gabonáért, akkor saját két fiát kész garanciául adni arra az esetre, ha Benjámin baj érné – bár fiainak ez a halálra ajánlása szintén megkérdőjelezhető. Mindamellet a család iránti felelősségérzete nagy volt ekkor már. A „Birkát-Jaakóv”, azaz „Jákób áldása” szerint azonban Reubén elveszítette elsőszülöttségi jogát a vérfertőzés miatt, és Júda lett a törzsek vezetője, ami azt jelenti, hogy Reubén tettének maradandó, visszafordíthatatlan következménye lett saját és leszármazottainak sorsában, annak ellenére, hogy élete vége felé, Józseffel való kiengesztelődése után lelkiileg, erkölcsileg konszolidálódott. Isten megbocsátott, de a következmények mégis generációkon át hatottak, annak megfelelően, ahogyan bemutatkozott Mózesnek a Szinájon: *„Elvonult az Örökkévaló előtte és hirdette: Az Örökkévaló, az Örökkévaló, irgalmas és kegyelmes Isten, hosszantűrő, bőséges a szeretetben és igazságban; megtartja a szeretetet ezredízigen, megbocsát bűnt, elpártolást és vétket, de megtorlatlanul nem hagy, megbünteti az atyák bűnét a gyermekeken és a gyermekek gyermekein harmad- és negyedigigen”*.²⁶ Jákób tudatában volt ennek a törvényszerűségnek, fiát is jól ismerte, ezért így áldotta meg Reubént élete végén: *„Reubén elsőszülöttem vagy, erőm és tehetségem zsenyéje, első fenségre, első hatalomra. Túlcsapongtál mint a víz, ne légy első, mert fölszálltál atyád fekvőhelyére, akkor szentségtörő voltál – ágyamra szállt föl!”*²⁷

2. Simeónt és Lévit, Léa második és harmadik fiát együtt tárgyalom, mert sorsuk, bűnük is közös, Jákób is együtt áldja meg őket. Az ő életükben főként négy dologban „jött ki” – nézetem szerint – Léa elutasíttósága: a sechemi vérfürdőben, az idegen istenek birtoklásában és József megölésének tervében, majd eladásában, azután apjuk tartós becsapásában. Ismeretes, hogy Jákób az első pillanattól nem értett egyet Sechem városának lemészárlásával, amely egy teljesen igazságtalan tett volt. Ez után szólítja fel családját a maguknál tartott bálványok elvetésére, tehát alighanem kapcsolatot látott a történetek és a bálványok jelenléte között. Simeón és Lévi József megölésének tervezgetésekor Reubéntől eltérően a rosszabbik oldalon álltak: semmit sem tettek ellene. Bár Józseffel való kiengesztelődésük után, úgy tűnik, ők is konszolidálódtak, Jákób mégis annak tudatában áldja meg őket, hogy tettük következménye, hatása leszármazottjaik generációin fog átívelni: *„Simeón és Lévi testvérek, erőszak eszközei az ő fegyvereik. Tanácsukba ne jöjjön lelkem, gyülekezetükkel ne egyesüljön méltóságom; mert haragjukban öltek embert és önkényükben benítottak ökröt. Átkozott a haragjuk, mert hatalmas és fölgerjedésük, mert kemény volt! Elosztom őket Jákóbban és elszórom őket Izraelben”*.²⁸ Simeónról meg kell még jegyezni, hogy bizonyára mély változáson esett át az alatt a hosszú idő alatt, amíg József börtönében sínylődött Egyiptomban.

3. Jehúda, Léa negyedik gyermeke sorsa még gazdagabb a fordulatokban, azonban az előző háromnál jóval pozitívabb véget ér: ő kerül az elsőszülött pozíciójába Reubén helyett. Hányattatásai azzal kezdődtek, hogy „elment a testvéreitől”, azaz egy időre elhagyta a családot, és egy kanaánita férfival barátkozott össze, annál is lakott, s elvette a lányát feleségül. Ábrahám, Izsák majd Ézsau történetéből tudjuk, hogy az ösatyák egyáltalán nem pártolták a Noé által átok alá helyezett Kanaán leszármazottaival való házasságot, és Ézsau kanaánita feleségei voltak Izsák és Rebeka „lelkének keserősége”, akik miatt Rebeka „megunta az életét”. Mindennek bizonyára Jehúda is tudatában volt, mégis otthagya a családot, a – szélsőséges bálványimádásban, okkultizmusban és szexuális kicsapongásokban élő – kanaánitákhoz csapódott, és onnan nősült. A spirituális törvényszerűségek azonban könyörtelenül működésbe léptek: két első fiát felnőttkorukban „megölte az Örökkévaló”.

²⁶ 2Móz 34:6–7.

²⁷ 1Móz 49:3–4.

²⁸ 1Móz 49:4–7.

Így maradt özvegyen feleségük, Támár. Vele szemben Jehúda szózsegeket követett el. Amikor pedig Támár felszentelt prostituáltként – ami nemcsak szexuális bűnt, hanem idegen isten imádatát is jelentette, akinek a tiszteletére a paráznaságot elkövették – öltözve kiült az út szélére, Jehúda bement hozzá, ami szintén bűn. Mikor azután Támárról kiderült, hogy terhes, meg akarta égetetni: vagyis képmutatónak halálra ítélte azt, aki ugyanazt tette, mint ő. Ez után azonban elismerte, hogy Támár igazabb nála – ez a javára irandó. Így született meg Pérec, akit Isten már elfogadott, s aki Dávid ősatyja lett később.

Jehúda életét illetően szintén meg kell említenünk, hogy részes volt József megölésének megtervezésében. Azonban később ő tanácsolta testvéreinek, hogy ne öljék meg a kútban, hanem adják inkább el. Érzékenyebb volt tehát a többiekénél, hasonlóan Reubénhez. Ez azonban még nem teszi érthetővé azt a hatalmas áldást, amiben Jákóbtól részesült annak élete végén: *„Jehúda, te, téged magasztalnak testvéreid – kezded ellenségeidnek nyakán – leborulnak előtted atyád fiai. Ifjú oroszlán Jehúda; zsákmánylásból jöttél fel fiam! Letérdelt, lehevert, mint oroszlán, mint nőoroszlán: ki kelti fel őt? Nem fog távozni a kormányvessző Jehúdából és a törvénytálcá lábai közül, míg eljő Silóba és övé lesz a népek hódolása. Odaköti a szőlőtőhöz vemhét és a venyigéhez nőstény samarának fiát; borban mosta öltözkét és szőlőverben ruháját; piros szemű a bortól és fehér fogú a tejtol.”*²⁹

Ha annak okát keressük Jehúda életében, hogy szemben előző testvéreivel, miért részesült számos bűne ellenére ilyen nagy áldásban, csak egyetlen olyan eseményt találhatunk, amely ezt érthetővé teszi: hosszú beszédét, amelyet Józsefnek mond el akkor, amikor az Benjámin foglyaként vissza akarja tartani a hazatéréstől, s amelyben önmagát ajánlja fel Józsefnek rabszolgául a testvére helyett, mivel apjának kezességét vállalt érte. Ez a beszéd volt az, amely József szívét összetörte úgy, hogy nem volt képes tovább rejtve maradni, és sírva felfedte kilétét testvérei előtt. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy ez a beszéd vetett véget annak a hosszú–hosszú szörnyű folyamatnak, amely bűnből bűnbe, hazugságból hazugságba, bajból bajba sodorta az egész családot. Jehúda beszéde, amely áttekintette a család egész életét, és rámutatott a voltaképpeni fő problémára, „Jákób nyomorúságára” – ahogyan a próféták később nevezik –, arra, hogy apjuk ellen nem követhetnek el több bűnt, mert akkor „leszállítják ősz fejét búbanatban a sírba”, majd pedig önmagát ajánlotta fel engesztelésül Benjámin helyett, Józsefet is megtörte és megbocsátásra, kiengesztelődésre indította. Ez volt az a pillanat, ahonnan minden elkezdett jóra fordulni. Én meg vagyok arról győződve, hogy ez a tette indította az idős Jákóbot a fentebb idézett túlárado áldásra, és az elsőszülötti jogok Jehúdára történő átruházására. Hiszen a fejedelmi pálcá a királyság ígéretét tartalmazta, s innen eredt Dávid is, akinek leszármazottja lesz a próféták szerint a Messiás.³⁰ Ezért hangsúlyozza a keresztény teológia, hogy Jézus, aki Dávidtól és Jehúdától származik, amikor önmagát adta bűnért való engesztelő áldozatul a zsidóságért és az emberiségért, azaz a testvéreiért, voltaképpen Jehúda messiási tettét ismételte meg.

A többi fiú életét részletesen nem elemzem, mivel nincs is rájuk nézve annyi adat a Bibliában. Annyit bizonyosan megállapíthatunk, hogy a fentebb tárgyalt „hangadókat” követve Benjámin kivételével valamennyien részt vettek József megölésének tervezgetésében, majd eladásában. És itt szeretnék néhány szót szólni József életéről és testvéreivel szembeni eljárásáról. Először is szeretném kiemelni, hogy Jákóbnak Ráchéltól, a szeretett feleségtől született első fiáról, aki – mint közismert – meglehetősen megkülönböztetett bánásmódban részesült apja részéről, a Szentírás semmilyen bűnt

²⁹ 1Móz 49:9–12.

³⁰ Az áldásról: Blenkinsopp 1961. A dávidi Messiásra vonatkozó szöveghelyeket lásd Chae 2006.

nem ró fel. Fentebb tárgyalt testvéreitől eltérően nemcsak hogy nem követett el hasonló bűnököt, de még az őt ért súlyos kísértések között is (Potifár felesége) tudatosan ellenállt az ilyesminek, tehát kiérlelt erkölcsiség jellemezte. Híres volt becsületesen elvégzett munkájáról még rabszolgaként is.

Felvethető viszont, és tág teret ad a különböző értelmezéseknek, hogy testvéreivel való bánásmódja Egyiptom uraként, az egymással váltogatott ok nélküli megfélemlítés és váratlan kedvesség, ajándék és büntudatkeltés „húzd-meg-ereszd-meg”-je, „tűzbe-vízbe” érzelmi taktikája indulattól fűtött irracionális bosszúhadjárat volt-e csupán, vagy tudatos „nevelés”, a testvérek ráébresztése bűnös állapotukra. Én az utóbbi mellett tenném le voksomat, mégpedig azzal érvelve, hogy édestestvérét, Benjámint, aki nem volt részes az ellene elkövetett bűnben, és akit nagyon szeretett, ugyanúgy felhasználta az ügy érdekében átmenetileg, mint a többieket, igen nehéz perceket szerezve neki. Meggyőződésem tehát, hogy nem személyes bosszú motiválta, hanem az, hogy testvérei szívét összetörje, és a megtérésre alkalmassá tegye. „*Istennek vágóáldozatai: megtört lélek; megtört, zúzott szívet, oh Isten, nem vész meg*”³¹ – mondja Dávid bűnbánati imájában, miután Batsevával házasságtörést és gyilkosságot követett el. Jóél próféta pedig így szólít fel megtérésre: „*De most is, úgymond az örökével, térjete meg hozzám, egész szívetekkel, meg bőjjel és sírással s gyászolással. Szaggassátok meg szíveteket és ne ruháitokat...*”³² A mai pszichológia nyelven szólva József olyan válságot idézett elő szándékosan testvérei személyiségében, amely végül felszínre vetette a valódi problémát. Addig élezte a helyzetet, ameddig a testvérei számára elviselhetlenné vált a feszültség. E nagyszerű és sikert eredményező „ókori családterápiára” Józsefet különösen alkalmassá tette Istentől kapott karizmatikus bölcsessége, spirituális érzékenysége és vezetői képessége, amely gyermekkorától fogva megmutatkozott életében, melyet a Fáraó így fogalmazott meg: „*Található-e olyan, mint ez, férfiú, akiben Isten szelleme van?*”³³ Hogy Józsefet nem indulatok vezették, az is igazolja, hogy Jehúda beszéde után – amely a fordulat első lépése volt a testvérek életében – azonnal megbocsátását és szeretetét fejezte ki valamennyiük irányában. Fogsága hosszú évei alatt láthatólag nagyon egészségesen dolgozta fel életének ezeket a súlyos élményeit: úgy értelmezte elárulását és eladását, hogy Isten akaratából történt vele mindez valamilyen jövőbeli haszon érdekében, s így gondolkodva képessé vált arra, hogy testvéreinek megbocsásson. Ebben sikeres életpályája is segítette – hiszen ha jóra fordulnak dolgaink, elnézőbbek vagyunk azok irányában, akik részesek voltak életünk elrontásában. A pszichológiai alapon történő névadás fentebb látott családi tradíciója itt is tovább élt: József mindkét gyermekét saját lelki gyógyulásáról nevezte el: „*Menasse, mert elfelejtette velem Isten minden szenvedésemet és atyám egész házát (...)* Efraím, mert megszaportott engem Isten nyomorúságom országában.”³⁴

Akik az isteni sorsszerűség és beavatkozások logikáján szoktak elmélkedni, általában úgy értelmezik József egész történetét – hívó szempontból –, hogy arra az éhínség túlélése érdekében volt szükség. Maga József is megfogalmazza ezt, amikor így szól: „*Most pedig ne bánkódjatok, és ne legyen bosszúságra semeitekben, hogy eladatok engem ide, mert életfenntartásra küldött engem Isten elöttek (...)* Most tehát, nem ti küldtetek engem ide, hanem az Isten...”³⁵ Azonban egy ennél mélyebbre nyúló okot is felfedezhetünk, ha feltesszük a kérdést: de miért kellett bekövetkeznie az éhínségnek? Megkockáztatok egy lehetséges választ: azért mert csak így lehetett helyreállítani Jákób családját, és

³¹ Zsolt 51:19.

³² Jóél 2:12–13.

³³ 1Móz 41:38. József mint a bölcsesség mintaképe a zsidó és keresztény hagyományban: Fox 2012.

³⁴ 1Móz 41:51–52.

³⁵ 1Móz 45:5.

megtérésre bírni tíz fiát. Isten pedig képes az egész világot is a feje tetejére állítani, ha arról van szó, hogy az övéit meg kell menteni. Hiszen Ábrahámnak megígérte: „*És megállapítom szövetségemet közötted és közötted meg magzatod között, utánad, az ő nemzedékeiken át, örök szövetségül, hogy legyek Istenül neked és magzatodnak utánad (...) én leszek neked Istenül.*”³⁶ Istent ígérete kötelezi tehát arra, hogy Ábrahám, Izsák és Jákób leszármazottainak Istene legyen. De hogyan lehetne Istene egy vérfertőző, egy prostituáltakhoz járó, idegen isteneket rejtegető, testvérgyilkos terveket szövögető, testvérét rabszolgának eladó, egész várost kiirtó stb. társaságnak? Hogy úgy mondjam, Istennek „nem maradt más választása”, mint hogy Jákób tíz fiát bármilyen áron, de megtérésre vezesse bűneiből. És véleményem szerint erről szól József egész története. Ez volt Isten „családterápiája”, a renitens fiúk rendbehozatala, a család egységének és békéjének helyreállítása.

Végezetül szeretnék visszatérni a gyökerek, okok és reakciók pszichológiai elemzésére. Léa fokozatos lelki gyógyulása a férjétől elszenvedett elutasítás okozta sérülésből párhuzamosan haladt gyermekei születésével, nem véletlen tehát, hogy Reúbéntől Simeónon és Lévin át Jehúdáig már bizonyos pozitív változást láthatunk, bár gyógyulása csak Áser születése után válik teljessé (ezek a fiúk már jóval probléma-mentesebbek bátyjaiknál). A kötődésemélet szerint a különböző érzelmek átélésének képessége a legnagyobb mértékben a szülő-gyermek kapcsolat jellegétől függ. Ha a gyermek a szülő részéről ismételt elutasításban részesül a korai gyermekkorban, ez úgynevezett „elkerülő” viselkedést eredményez: „az ilyen stílusú csecsemők semmilyen erőfeszítést nem tesznek arra, hogy visszatéréskor [ti. a gondozó szülő visszatérésekor rövidebb távollét után] interakcióba lépjenek a gondozókkal (...) Az elkerülő babákról azt tartják, hogy ismételt elutasítást tapasztaltak (...) ezeknél a csecsemőknél voltak az anyák a legkevésbé válaszkészek a babák negatív érzelmeire”.³⁷ Nagyon érdekes e dolgot szempontjából, hogy az egyes nemzetekben ez irányban végzett kutatások kimutatták: „Izraelben (...) a babák nagyon nagy aránya mutatta az ambivalens stílust az idegen helyzetben: erős szorongással válaszoltak a szeparációra, és dühösök és szomorúak voltak, amikor az anya visszatért. Sok izraeli babánál le kellett rövidíteni az idegen helyzet vizsgálatát, mert a babák vigasztalhatatlanul sírtak”.³⁸ Persze annyira merész következtetést nem vonhatunk le ebből, hogy ez Jákób családjáig nyúlna vissza – sokkal nagyobb szerepe lehet ebben a jelenségben a Soá generációnak átívelő traumájának.³⁹

De milyen alapon mondhatjuk, hogy Léa esetleg így bánt – különösen első négy – gyermekével? „Minél inkább visszautasítja a személy azt, hogy a házastársával beszéljen, ez a házastárs annál inkább dühös és frusztrált lesz. Minél dühösebb a házastárs, annál kevesebb kedve van az eredeti személynek beszélni.” Miután az elutasított házastárs a gyermekével való viszonyra is átviszi ezt a feszültséget, „...a gyerekek otthon megtanulják az antiszociális viselkedést, aztán ezt magukkal viszik az iskolába. Az ilyen mintázatok gyorsan a gyerek elutasításához vezetnek (...) ami valószínűbbé teszi agresszív viselkedését a későbbiekben is”.⁴⁰ A Léát érő „gyűlöletet” ma megvetésnek mondanánk (a Károli-fordítás így is fordítja), márpedig „a házasság folytatása szempontjából (...) problémásabb [a nyílt veszekedésnél]: amikor a partnerek elkezdnek a másikkal megvetéssel tekinteni; ez az érzelem azt jelzi, hogy a másik nem érdemli meg a figyelmet vagy tiszteletet. (...)

³⁶ 1Móz 17:7.

³⁷ Oatley–Jenkins 2001, 233–234.

³⁸ Oatley–Jenkins 2001, 235.

³⁹ Ennek a jelenségnek hatalmas pszichológiai szakirodalma van, lásd pl. Lomrants 1995, 2011.

⁴⁰ Oatley–Jenkins 2001, 289.

A megvetés, utálkozás és gyűlölet akkor jelenik meg, ha mentális eltávolodás, ugyanakkor fizikai közelség van. (...) *A megromlott házasságokban ez akkor jelenik meg, ha a pár együtt marad, miközben főleg negatív, nem pedig pozitív érzelmeket táplálnak egymás iránt*.⁴¹ WHITBECK és munkatársai kutatásai szerint: „ha a szülők depressziósak, hajlamosabbak elutasítón bánni a gyerekekkel. A gyerekeknél aztán nagyobb valószínűséggel jelentkeznek problémák, ami hozzájárul a szülő további elutasításához. Sajnálatos módon a sérülékenység ilyen ciklusai a kapcsolatokon belül generációkon is átívelnek. (...) A szülő-gyerek kapcsolatáról szerzett saját élményükre alapozva az ilyen gyermekek olyan sémákat alakítanak ki magukról a kapcsolatokban, amelyeket saját felnőttkorukba is magukkal visznek”.⁴² Ráadásul „a gyerek életvezetési zavarai a családi viszály során akkor is jelen vannak, ha a viszály nem vezet váláshoz”.⁴³ Úgy vélem, ilyesminek lehetünk tanúi Léa első négy gyermekének életében. BUDA BÉLA szerint is „az azonosulásos folyamat úgy indul, hogy a gyermek a megfigyelt modell érzelmi állapotait értékeli először”.⁴⁴ Ugyanezt állítja GERGELY és WATSON: „Az anya és a csecsemő az élet kezdetétől fogva affektív kommunikációs rendszert alkot, amelyben az anya interakcióinak alapvető szerepe van a csecsemő affektív állapotainak modulálásában (...) A depressziós anyákkal és csecsemőkkel végzett kutatások (...) azt mutatják, hogy ilyen esetben csökken a kontingens affektív interakciók aránya, és az anya részéről több az intruzivitás és a negatív érzelm kifejezés. Továbbá ezeknek a csecsemőknek érzelmszabályozása és későbbi kötődési biztonsága összefüggést mutat depressziós anyjuk érzelmi állapotával és viselkedésével”.⁴⁵ Ami pedig a Léától származó két fiú (Reubén, Jehúdá) szexuális kicsapongásaira vonatkozhat: „A szülők anélkül, hogy ez világos lenne számukra, gyermekeik szerelmi és szexuális énjének építőmesterei”.⁴⁶

SZONDI LIPÓT *Sorsanalízis és önvallomás* című cikkében azt írja, hogy „a saját családomban már egészen fiatalon láttam, hogy a választást gyakran a család, vagyis az öröklődés irányítja, és ez a választás alakítja a sorsot”.⁴⁷ Hasonlóképp nyilatkozik *Az emberről válás útja* című írásában is: „Az egyes ember minden sorslehetőségének családi gyökere maga a családi tudattalan (...) a személyesen elfojtott és a kollektív tudattalan között sorsszerűen funkcionál a tudattalan egy eddig teljesen ismeretlen területe, a 'familiáris tudattalan'. A tudattalan lelki élet ezen családirag öröklött magját a közvetlenül a családra jellemző ősalakok, a genotípusok népesítik be. Sikerült továbbá kimutatnunk ezen tudattalan ősalakok különös funkcióját is az egyén sorsdöntő választásos cselekedeteiben”.⁴⁸ De állítása szerint ez persze nem jelent teljes determináltságot: „Aki (...) az én és a szellem segítségével le tudja győzni öröklött kényszerét, szabadsága és énje sorsát maga építi fel”.⁴⁹ E győzelemre is példát nyújt végül Jákób fiainak sorsa, bár annyit szükséges megjegyeznünk, hogy Isten „terápiás” beavatkozása nélkül, pusztán „az ész és a szellem” által ez a győzelem aligha lett volna lehetséges. Ez nagy alázatra kell, hogy intsen bennünket, lelki tanácsadókat: az Örökkévaló terápiás eszközei messze felülmúlták a mi lehetőségeinket, hiszen Ő mindenható. Az is kiderül, hogy Ő elsősorban olyan családokkal foglalkozik, akik szövetségi viszonyban állnak Vele. Alighanem a legjobb megoldás ilyen viszonyba kerülni Istennel, s ezáltal részesülni az ő „terápiájából”.

⁴¹ Oatley–Jenkins 2001, 365. Kiemelés tőlem, R. T.

⁴² Whitbeck et al. 1992, 1040.

⁴³ Ranschburg 1984, 245.

⁴⁴ Buda 1980, 141.

⁴⁵ Gergely–Watson 1998, 71–72.

⁴⁶ Satir 1999, 141.

⁴⁷ Szondi 1996a, 5.

⁴⁸ Szondi 1996b, 40–41.

⁴⁹ *ibid.*

Bár a Tanakh ilyesmire konkrétan nem utal, azért elképzelhető a Léát ért elutasítottságnak olyan következménye is, amilyenről például MÉREI és BINÉT beszél, amikor „az anyák ’rosszul szeretik’ gyermeküket. Rejtett vágyaik megvalósítását várják tőle, vagy kárpótlást keresnek sikertelen életükért. Ezek a tudatos vagy tudattalan szándékok eltorzítják a kapcsolatokat”.⁵⁰

Dolgozatomat azzal szeretném zárni, hogy a fiúk leszármazottjainak jövőjébe tekintek, ahogyan arról a Tanakh beszámol. Ennek pedig az a summája, hogy a több generációra átsugárzó problémák hosszú távon nem tudták/tudják megghiúsítani az áldás, a felemelkedés reményét. Az Ábrahámnak adott ígéret, mely szerint Isten minden generációval újra „felveszi a kapcsolatot” és szövetséget köt velük, továbbra is érvényesült.

Reubén neve is ott ragyogott a drágakövön a főpapi *hósenen*, hogy szüntelenül emlékeztesse az Örökkévalót Izrael tizenkét törzsére, s ha a fejedelmi pálcát el is veszítette, nem vágatott ki Izraelből. Ráadásul a Tóra előírja, hogy a főpap vállán lévő drágaköveken (és ebből következően valószínűleg a *hósenen* is) a tizenkét fiú neve „születésük sorrendjében” szerepeljen: vagyis Reubén újra elsőszülöttként jelenik meg Isten színe előtt, amikor a főpap belép a Szentélybe, illetve *jom kippúr*kor a Szentek Szentjébe, ahol a *Schíná*, a Jelenlét honol.⁵¹ Ez mintha egy „teljes rehabilitációra” utalna: bár a törzsek közötti vezető szerepét elveszítette a történelmi időben, az örökkévalóságban mégis olyan, mintha soha nem követett volna el bűnt.

Simeón és Lévi, az erőszakos haragúak, akik egy várost irtottak ki, nem kaptak ugyan földterületet az *Erecben*, de Lévi megkapta a papságot, és belőle származott Mózes, Izrael legnagyobb prófétája és törvényadója, valamint a mindenkori főpap: éppen ők áldják meg Izrael népét; s akik elestek saját örökségük birtoklásának lehetőségétől, végül is jobbat kaptak: „*az ő örökségük az Örökkévaló*”.⁵²

Jehúdá leszármazottjai sem hulltak ki Isten irgalmából, mi több, megkapták a királyságot, tőlük származott Dávid, tőle pedig – a próféták szerint – származik a Messiás.

Ezzel szemben József, a „szerelemgyerek” ugyan nagyon elszaporodott, de sem a papságban, sem a királyságban nem részesült, nem játszott ennyire középponti szerepet Izrael történelmében.

És folytathatnánk. A zsidóság későbbiekben legmeghatározóbb, és legnagyobb értékeket felmutató két törzse, Jehúda és Lévi, egyaránt a megvetett nő, Léa „deviáns” gyermekeitől származott, és nem a szerelmi házasságból, Ráchéltól. Így fordítja az Örökkévaló áldásra a rosszat, az átkot is örökkévaló szeretetével – és ebben reménykedhetünk mi magunk is, és barátaink vagy akiknek tanácsokat adunk, hús-vér emberek, hasonló sorsokkal, családjainkkal, gyermekeinkkel.

⁵⁰ Mérei–Binét 1972, 28.

⁵¹ „A kövek tehát az Izrael fiainak nevei szerint legyenek, tizenkettő legyen az ő nevük szerint; mint a pecsét, úgy legyen metszve, mindenik a rá való névvel, a tizenkét nemzetség szerint” (2Móz 28:21). A szöveget a *Targum Jerushalmi* is úgy értelmezi, hogy a pátriárkák nevei születési sorrendben kellett rávésni a kövekre.

⁵² Józ 13:33.

Bibliográfia

- BIRNBAUM 2005: Birnbaum, Aiton: Jacob's trauma : a study in clinical biblical psychology. *Conservative Judaism* 57(3): 49–76.
- BLENKINSOPP 1961: Blenkinsopp, Joseph: The oracle of Judah and the Messianic Entry. *Journal of Biblical Literature* 80(1): 55–64.
- BUDA 1980: Buda Béla: *Empátia*. Budapest: Gondolat.
- CHAE 2006: Chae, Y. S.: *Jesus as the Eschatological Davidic Shepherd: Studies in the Old Testament, Second Temple Judaism, and in the Gospel of Matthew* (TSAJ 216.) Tübingen: Mohr Siebeck.
- FOX 2012: Fox, Michael V.: Joseph and wisdom. In: Craig A. Evans, Joel N. Lohr, David L. Petersen (eds.): *The Book of Genesis; Composition, Reception, and Interpretation*. Leiden: Brill, 231–262.
- FRIEDMAN 2015: Friedman, Cheryl: Shadows of the unseen grief: a nodal moment in the narrative of Jacob's bereavement for Joseph. In: Lewis Aron, Libby Henik (eds.): *Answering a Question with a Question; Contemporary Psychoanalysis and Jewish Thought. Vol. II: A Tradition of Inquiry*. Brighton, MA: Academic Studies Press, 250–272.
- GERGELY–WATSON 1998: Gergely György – Watson, John: A szülői érzelmi tükrözés szociális biofeedback modellje. *Thalassa* 9(1): 56–105.
- GOLDFARB 1976: Goldfarb, Solomon David: Jacob's love for Rachel. *Dor le Dor; Our Biblical Heritage* 4(4): 153–157.
- GREENBERG 1962: Greenberg, Moshe: Another look at Rachel's theft of the teraphim. *Journal of Biblical Literature* 81(3): 239–248.
- GUEDALIA 2011: Guedalia, Judith S.B.: Was Reuben an oedipal winner? Fathers and sons – Jacob and Reuben. *B'Or Ha'Torah* 21: 135–142.
- HEPNER 2002: Hepner, Gershon: Jacob's oath causes Rachel's death, reflecting the law in Lev. 5:4-6. *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 8: 131–165.
- KAPLAN 1998: Kaplan, Kalman J.: Jacob's blessing and the curse of Oedipus: sibling rivalry and its resolution. *Journal of Psychology and Judaism* 22(1): 71–84.
- KATZ 2005: Katz, Jakov: *Hagyomány és válság*. Budapest–Jeruzsálem: Múlt és Jövő.
- LOMRANTS 1995: Lomrants, Yaakov: Endurance and living : long-term effects of the Holocaust. In: Stevan E. Hobfoll, Marten W. deVries (eds.): *Extreme Stress and Communities; Impact and Intervention*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 325–352.
- LOMRANTS 2011: Lomrants, Yaakov: „Aintegration”: ein komplementäres Paradigma zum Verständnis von Holocaust-Überlebenden. *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte* 39: 223–241.
- MEIER 1992: Meier, Levi: Jacob and his four wives. *Journal of Psychology and Judaism* 16(1): 45–71.
- MÉREI–BINÉT 1972: Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: *Gyermeklélektan*. Budapest: Gondolat.
- MORRISON 1983: Morrison, Martha A.: The Jacob and Laban narrative in light of Near Eastern sources. *Biblical Archaeologist* 46(3): 155–164.
- OATLEY–JENKINS 2001: Oatley, Keith – Jenkins, Jennifer M.: *Érzelmeink*. Budapest: Osiris.
- RANSCHBURG 1984: Ranschburg Jenő: *Szeretet, erkölcs, autonómia*. Budapest: Gondolat.
- SATIR 1999: Satir, Virginia: *A család együttélésének művészete*. Budapest: Coincendencia.
- SZONDI 1996a: Szondi Lipót: Sorsanalízis és önvallomás. *Thalassa* 7(2): 5–38.
- SZONDI 1996b: Szondi Lipót: Az emberré válás útja. *Thalassa* 7(2): 39–60.
- WHITBECK ET AL. 1992: Whitebeck, Les B. – Dan R. Hoyt – Ronald L. Simons – Rand D. Conger – Glen H. Elder Jr. – Frederick O. Lorenz – Shirley Huck: Intergenerational continuity of parental rejection and depressed affect. *Journal of Personality and Social Psychology* 63(6): 1036–1045.